
Kielikuvia 2/2002

Vesa Heikkinen:

Kriittinen lukutaito kansalaistaitona
– ja -tottelemattomuutena.....3

Sirkku Latomaa:

Musta, valkoinen – vai ihminen?.....11

Anne Mäntynen:

Mitä asiantuntija ja maallikko tietävät kielestä?.....16

Pääkirjoitus

Pitäisikö olla huolissaan esimerkiksi nimistä *Tampere Filharmonia*, *Jyväskylä Sinfonia* ja *Turku Energia*? Monet ovat. Huolestuneet kirjoittavat lehtien kulttuurisivuille ja yleisönosastoihin kummastellen sitä, ettei näissä nimissä pääsanana määrittäviä paikannimiä ole taivutettu. Tuollaisinaanhan nimet kuulostavat oudoilta ja kielellemme vastaisilta. Taustaksi ja syylliseksi löydetään vieraiden kielten mallin sokea seuraaminen: nimien laatijoilta on kenties kadonnut kyky hahmottaa suomen kielen keskeisiä rakenteita. Tai ehkä, mikä lienee monien mielestä lähes yhtä paha asia, nimien annossa on kansainvälisyyden nimissä suorastaan vähätelty omaa kieltä.

Kritiikkeihin (yleensä viran puolesta) vastaajat korostavat todellakin sitä, että kansainvälisillä markkinoilla nimi on noin – siis taivuttamatta – helpompi ymmärtää. Kansainväliseen kirjoitusasumalliin vedoten huomautetaan myös siitä, että kyseiset nimet kokonaisuudessaankin ovat kansainvälisiä. Ovathan esimerkiksi juuri mainitut *filharmonia*, *sinfonia* ja *energia* muodoiltaanakin kovin lähellä englannin sanoja *philharmony*, *symphony* ja *energy*. Näinpä selittyisi luontevasti myös se, että on olemassa *Helsingin Vesi*, ei *Helsinki Vesi*.

Korostetaan myös erisnimien kirjoittamisen ”vapautta”, kyse on ”vain” nimistä, joita eivät koske muodolliset säännöt. Tueksi vedotaan joskus siihenkin, että taivuttamattomat nimet ovat esimerkiksi logojen näyttävyyden ynnä muiden graafisen seikkojen vuoksi tyylikkäämpiä kuin taivutetut. Vastaavaa logiikkaahan käytetään muuten paljon esimerkiksi levynkansitekstien tai tv-ohjelmien lopputekstien tavassa kirjoittaa henkilönimet pienillä alkukirjaimilla.

Mutta mitäpä tästä oikein olisi mieltä? Perusteita on monenlaisia suuntaan jos toiseen, ja lopulta taustalta nousee esiin ideologisia kysymyksiä siitä, miten mielimme oman kielellemme suomalaisuuden, mitkä seikat pitää olla ”oikein” tai mikä, missä ja millä perustein jokin voi olla ”väärin”. Sinänsä suomen kieltä tuskin tuhoaa se, että joku tahtoo syystä tai toisensa kirjoittaa nimensä vastoin suomen kielen normeja. Tältä pohjalta voi sanoa, että kirjoittakoot nimensä kuten haluavat.

Mutta tärkeämpää kuin todeta esimerkiksi jonkin nimen kirjoitusasu suomen kielen vastaiseksi on pohtia väärin tekemisen, normien rikkomisen, ulottuvuuksia. Kärsiikö kielen taju, kokeeko sen systeemi kolauksen? Hiipivätkö vieraiden kielten mallit suomen selkäyttimeen viattomien ”tämä on vain nimi” tai ”tämä nimi ei yritäkään olla suomalainen” -tyylisten argumenttien muodossa. Mene ja tiedä. Seurailaan tilannetta, ja ollaan kielestä tietoisia.

Pekka Pälli
päätoimittaja

Vesa Heikkinen

Kriittinen lukutaito kansalaistaitona – ja -tottelemattomuutena?

”Vaikeneminen on kolmanneksi yleisin valehtelemisen muoto, toiseksi yleisin on puhuminen ja kaikkein yleisin on kirjoittaminen.” (Erno Paasilinna *Ruumisarkun nauloissa*)

Mekaaninen ja funktionaalinen lukutaito. Kuvanlukutaito, medialukutaito ja verkkolukutaito. Digitaalinen ja audiovisuaalinen lukutaito. Erikois-kielten lukutaito ja ammatillinen lukutaito. Peruslukutaito, toimiva lukutaito ja luova lukutaito. Uudistuva ja valloittava lukutaito. Kriittinen lukutaito.

Lukutaito on päivän sana. Kansalaisten lukutaito nähdään yhtenä yhteiskunnan kohtalonkysymyksistä (ks. esim. Linnakylä 2000) ja muutoksia lukutaidossa seurataan jatkuvasti tutkimuksin. Yhden selvityksen mukaan 15-vuotiaiden suomalaisten lukutaito on OECD-maiden paras (STO 2001). Synkimmissä visioissa lukutaidon kuitenkin arvellaan rapistuvan. Tätä kehitystä jotkut pitävät suomen kielen ja kulttuurinkin lopun alkuna. Lukutaitokeskustelu niveltyy näin yleisempään keskusteluun suomalaisuuden olemuksesta ja tulevaisuudesta.

Lukutaitokeskustelussa kannetaan usein huolta siitä, että kaikki eivät lue riittävästi eivätkä monet ymmärrä lukeensa tarpeeksi hyvin. Parantamisen varaa on osoitettu esimerkiksi lukiolaisten lukutaidossa (ks. Koskela 2000). Erityisen huolestuneita on oltu puutteista ns. kriittisessä lukutaidossa. Tietoa on pyritty lisäämään erilaisin oppain (esim. Pääkkönen & Varis 2000).

Mutta mitä lukutaito on, entä kriittinen lukutaito? Kenen pitäisi lukea kriittisesti? Miksi? Millaisia merkityksiä kriittinen lukija teksteistä tulkitsee? Mitä lukijan pitäisi ajatella kirjoittajasta? Kestävätkö esimerkiksi politiikan, talouden, hallinnon tai median tekstit kriittistä lukemista? Sietääkö yhteiskunta kriittisiä lukijoita? Miten ihminen onnistuu löytämään ja ymmärtämään itselleen olennaiset asiat arkisesta tekstien tulvasta? Miten ihminen selviytyy mahdollomalta tuntuvasta tehtävästään – kriittisen lukijan roolistaan?

Tarkastelen nyt lukutaitomäärittelyjen yhteiskuntalähtöisyyttä. Sen jälkeen demonstroin, mitä kriittinen lukutaito käytännössä voisi olla. Pohdin myös, onko meillä mahdollisuutta tai varaa kriittiseen

lukutaitoon. Milloin kriittisyyttä ja kriitistä lukutaitoa aletaan pitää jonkin lajin kansalaistottelemattomuutena?

”Aktiivisen kansalaisuuden avaintaito”

Kulttuurintutkija Mikko Lehtonen kiinnittää huomiota siihen, että lukutaito ja kansalaisuus on viimeisten parinsadan vuoden aikana yhä uudelleen samastettu toinen toisiinsa (2001: 52). Lehtonen ottaa esimerkiksi opetusministeriön Tietoyhteiskunnan lukutaidot -työryhmän raportin, jossa lukutaito määritellään näin: ”Lukutaitoa ei enää tarkastella vain lapsuuden ja kouluopetuksen tuottamana perustaitona, vaan koko elämän kehittyvänä yksilön oppimisen ja henkisen kasvun, työnteon ja aktiivisen kansalaisuuden avaintaitona.” (SOL 2000: 34.)

Lukutaitoa tarkastellaan tätä nykyä aktiivisen kansalaisuuden avaintaitona muuallakin kuin opetushallinnon pape-reissa: ”Yhteiskunnalle lukutaito merkitseekin väestön jatkuvan koulutettavuuden, kulttuurin ja talouden kehittymisen perustaa”, kiteyttää lukutaitotutkija Pirjo Linnakylä arvionsa lukutaidon ja yhteiskunnan suhteesta (2000: 107).

Lukutaitoa on siis tapana määritellä pikemminkin yhteiskunnan kuin yksilön näkökulmasta, tai ainakin yksilön lukutaitoa on pidetty tärkeänä juuri yhteisöllisyyden ja yhteiskunnan takia. Lukutaito on käsitetty milloin demokratian edellytyksenä, milloin sivistyksen mittana, milloin länsimaisen elämänmuodon perustana.

Useimmiten lukutaito nähdään itseltään selvästi positiivisena asiana, usein myös välineenä johonkin muuhun hyvään. Lukutaidon avulla ajatellaan olevan saavutettavissa kaikenlaista: tietoa, rahaa, sta-

tusta, valtaa, kunnioitusta.

Suomessa pidetään selviönä sitä, että ihmiset osaavat lukea. Lukemista arvostetaan, ja tämä arvostus näkyy kielessä. Tapana on mm. kehua, että joku on ”lukenut ihminen”: siis lahjakas, urallaan edennyt, sivistynyt. Toisten väitetään olevan ”lukumiehiä”, toisten sopivan paremmin ”käytännön töihin”.

Lukemaan oppiminen on yksi sosiaalustumisen väylä. Tavat tulkita luettua muuttuvat kouluaikana: vähitellen koululainen alkaa tulkita merkityksiä aikuisten näkökulmasta hyväksyttävään tapaan (ks. esim. Heikkinen 2002a). Yhteisöllisyyttä tuotetaan tekstein; yhteisöt rakentuvat yhteisten merkitysten varaan. Monet yhteisesti hyväksytyt perusmerkitykset, jotka koskevat esimerkiksi yhteiskuntajärjestelmää, uskontoa ja perhearvoja, opitaan ainakin osittain lukemalla ja tulkitsemalla tekstejä yhteisössä hyväksyttävillä tavoilla.

Kärjistetysti ilmaisten: vasta lukemaan oppiminen ja jatkuva lukeminen tekevät ihmisestä (yhteiskuntakelpoisen) ihmisen. Ei ole tavallista eikä sopivaakaan pohtia, mitä tapahtuisi, jos vanhemmat tietoisesti varjelsivat lapsiaan lukutaidolta. Oudoksuen katsellaan niitä, jotka jättävät päivälehden tilaamatta. Kumman tyhjänä pidetään kotia, jota ei korista kirjahylly kirjoineen. – Lukematonta kansaa pidetään sivistymättömänä kansana. ”Sivistyksen” sisällön on määritellyt ja määrittelee luke-neisto, samoin ”kansan” sisällön.

Opetusministeriön julkaisemassa koulutuksen ja tutkimuksen kehittämissuunnitelmassa sivistystä määritellään tähän tapaan: ”Sivistykselle on ominaista laaja-alaisuus ja monipuolisuus sekä kyky tarkastella asioita eri näkökulmista. Sivistyminen edellyttää monipuolista tietojen hankintaa ja niiden kriittistä arviointia. Keskeistä on ajattelun, älyn, sosiaalisten ja viestinnällisten taitojen sekä itseilmainsun kehittäminen.” (KJT 1999.) Tässä määrittelyssä korostuu sivistyksen suhde viestintätaitoihin ja kriittisyyteen.

Kriittisyyttä on valintojen erittely

Lukutaito ymmärretäänkin nykyään paljon muuna kuin pelkästään koulussa opittuna perustaitona. Viime aikoina yleisin näkökulma lukutaitoon on Pirjo Linnakylän mukaan ollut luetun ymmärtäminen ja etenkin ”tekstin merkityksen rakentuminen yksilön ja ympäröivän kulttuurin vuorovaikutuksessa” (2000: 111). Kuten Linnakyläkin toteaa, lukutaito käsitetään yksilön taitona ymmärtää tekstejä (mt. 112). Yksilön taidot ovat kuitenkin yhteiskunnan palveluksessa: Tekstit tulevat eteen ”yhteiskunnallisessa toiminnassa”. Yksilöllä on ”omia pyrkimyksiä”, mutta tekstejä on ymmärrettävä myös ”yhteiskunnasta tulevien odotusten ja vaatimusten mukaisesti”. (Mp.)

Yksilön ja yhteiskunnan suhde on keskeinen asia, kun pohditaan, voiko lukutaito lopultakaan olla kriittistä. Yksilö ei voi tulkita merkityksiä teksteistä miten haluaa – ei ainakaan, jos tahtoo tulla ymmärretyksi tai hyväksytyksi. Häntä rajoittavat vakiintuneet merkityksenantomallit ja tekstien tulkintakäytänteet. Häntä ohjaavat hyvät tavat. Hän suitsii tulkintansa. Hän käyttäytyy.

Mitkä ovat siis kriittisen lukemisen rajat? Voiko ihminen tonkia teksteissä näkyviä valintoja niin, että hän ottaa keskusteltavaksi myös yhteiskunnan arvot ja tekstien tekijöiden motiivit? Suvaitaanko tekstien alkuoletusten avaamista, rivienvälien ruotimista, vastahankaan lukemista? Onko sallittua kysyä, mitä teksteissä ei näy tai miksi on valittu tämä tuon asemesta? Kestävätkö vallankäytössä ja demokratiassa keskeiset tekstit – lait, politiikkojen puheet, virkatekstit jne. – valintoja avaavaa lukemista? Entä mitä seuraa, kun ihminen alkaa lukea päivälehteään tällä tavalla kriittisesti, kaikkia valintoja arvioiden? Miten käy ihmissuhteiden, jos jokapäiväiset, mitättömiltäkin vaikuttavat tekstit ikään kuin revitään yhä uudelleen palasiksi?

Suomalainen kohtaa arjessaan kymmenittäin, sadoittain, rökkiöittäin tekstejä. Moni niistä vaikuttaa häneen jollakin tavalla, vaikka tuota vaikutusta ei aina olekaan heti helppo havaita. Suurimman osan teksteistä kansalainen ohittanee kevyesti, mutta joihinkin hän paneutuu tai joutuu paneutumaan tarkemmin. Mutta tarkoitaako paneutuminen automaattisesti kriittisyyttä?

Siitä, mitä ”kriittinen” lukutaidon määritteenä tarkoittaa, on monenlaista ilmaa. Kielentutkijat Irmeli Pääkkönen ja Markku Varis selittävät asian näin: ”Karkeasti yleistäen kriittinen lukutaito tarkoittaa sitä, että lukijat perehtyvät kirjoitusten sisältöihin pintatasoa syvällisemmin arvioiden kirjoittajan motiiveja ja tekstin piilosisältöjä.” (2000: 8.)

Tällaisen määrittelyn ongelmana on mielestäni se, että ajatus ei vaikuta kovin kriittiseltä. Pitäisikö olettaa, että kirjoituksella on ennalta määrätty sisältö tai tekstillä piilosisältöjä? Eivätkö sisällöt ja muut merkitykset edellytä aina tulkintaa? Onko yksittäisen kirjoittajan motiiveja kiinnostava pohtia? Olisiko olennaisempaa pohtia sitä, millaisia valintoja erilaisissa kielenkäyttötilanteissa ja -kulttuureissa on tapa tai lupa tehdä ja millaisia perustavia merkityksiä tehdyt valinnat vahvistavat? (Kriittisen kielentutkimuksen taustoista ks. Heikkinen 1999: 28–30. Kriittisyyden määrittelystä ks. Heikkinen 2002b: 22–25.)

Kriittistä lukutaitoa voisi mielestäni tarkastella myös tutkimuksen antamista näkökulmista, esimerkiksi tekstintutkimuksen tuloksia soveltaen. Kielioppityöryhmän mietinnössä katsottiinkin, että tekstintutkimus on ”pedagogisen kieliopin osa” (ks. KK 1994: 176–178). Kriittisen lukutaidon opettamisessa ja opiskelemisessä voisi soveltaa kriittisen tutkimuksen perusajatuksia: mitään ei saisi ottaa annettuna.

Kriittinen lukeminen tarkoittaisi näin myös tavallisimman, arkisimman ja itsestään selvimmän purkamista. Pitäisi siis ajatella, että mitään valmiita tietoja tai kiistattomia totuuksia ei teksteissä ole. Kaikki tiedot ja totuudet muodostetaan tietyistä näkökulmista, kielellisiä valintoja tehden.

Tässä lukemista on hyvä ajatella kirjoittamisen kannalta. Jokainen teksti on tulosta kirjoittajan tai kirjoittajien tekemistä tietoisista tai tiedostamattomista valinnoista. Jokaisella tekstillä pyritään kielenkäyttötilanteissa johonkin. Jokaiseen tekstiin kirjoittuu yleisempiä merkityksenmuodostamistapoja ja yhteiskunnallisia käytänteitä.

Kriittisessä lukemisessa olisi hyvä muistaa myös pragmatistien merkitysnäkemys. Kaikki totuudet ovat tarkoitushakuisia, ja kielelliset valinnat tehdään aina päämääriin tähdäten. Tekstin ja totuuden suhdetta mietittäessä ja merkityksiä tulkittaessa on hyvä kysyä, mitä käyttöä tekstillä on ja mihin tavoitteisiin sillä pyritään. (Ks. esim. Kivinen & Ristelä 2001.)

Merkitystä ei myöskään pitäisi nähdä yksitasoisena eikä -ulotteisena asiana. Kriittinen lukija oppiikin katselemaan tekstiä monista näkökulmista. Jokaisessa tekstissä tuotetaan ja välitetään ainakin kolmenlaisia merkityksiä (täsmällisemmin ilmaisten mahdollisuuksia tällaisten merkitysten tulkitsemiseen): 1) Pyritään kuvaamaan todellisuutta, välittämään sisältöjä. 2) Pyritään rakentamaan tietynlaista vuorovaikutusta ja arvottamaan asioita. 3) Pyritään osoittamaan kielen ja muun todellisuuden välille halutunlaista suhdetta, olettamaan jotakin kaikille yhteisestä tiedosta, antamaan joitakin asioita uusina, joitakin tuttuina jne. (Jaottelu perustuu systeemis-funktionaaliseen merkityskäsitykseen, ns. rekisteriteoriaan ja metafunktiohypoteesiin. Ks. Halliday 1994.)

Jokaisessa tekstissä tuotetaan myös sellaisia merkityksiä, jotka liittyvät käytäntöihin: mitä kielellä missäkin tilanteessa on tapa tai lupa tehdä, millaisessa muodossa ja järjestyksessä asiat tässä kulttuu-

rissa ja tässä tilanteessa pitää ilmaista, miten näissä oloissa pääsen kieltä käyttäen siihen päämäärään, johon pyrin. Tekstintutkijat puhuvat tätä tarkoittaen tekstilajimerkityksistä (ks. esim. Heikkinen ym. 2000). Rekisteri- ja tekstilajitason lisäksi tekstein tuotetaan jatkuvasti myös ideologisia merkityksiä: käsityksiä hyvästä ja pahasta, meidän ja muiden ryhmistä (ks. Heikkinen 1999). Monet tekstien valinnoista eivät selity niinkään tilanteisilla rekisteritekijöillä vaan juuri tekstilaji- tai ideologiatekijöillä, eikä tekstien mahdollisia merkityksiä oikeastaan voi tyydyttävästi avata ilman tekstilajin ja ideologian pohtimista.

”Jokainen teksti on tulosta kirjoittajan tai kirjoittajien tekemistä tietoisista tai tiedostamattomista valinnoista.”

Informaatiotulvassa valtava ei ole vain tekstien määrä, vaan myös rekisterien ja tekstilajien määrä: kielellinen toiminta on monin tavoin eriytynyttä. Pitäisikö kriittisen lukijan siis hallita kaikki kielen tilanteiset ja kulttuuriset vaihtelut sekä perustavat vastakkainasettelut, ennen kuin hän voisi paneutua mihinkään tekstiin kriittisesti? Vai onko mahdollista pyrkiä kohti lukutapaa, jonka avulla voi tarttua minkä tahansa tekstin merkitystasoihin ja -ulotuvuuksiin, ilman että tietää aina tekstin kulloisenkin käyttötarkoituksen, lajin tai taustaoletukset? Mielestäni on.

Annan seuraavaksi esimerkin siitä, mitä kriittinen lukeminen voisi olla. Avaan joitakin erään lehtitekstin (mahdollisista merkityksistä.

Ihmisiä häiritsevät sudet?

Ilmaisjakelulehti Metrossa oli kerran tällainen juttu:

Susilauma vaaransi liikennettä

VIROLAHTI Sudet ovat haitanneet liikennettä Kaakkois-Suomessa Vaalimaalle johtavalla E18-tiellä Virojoella jo vuorokauden. Sudet ovat liikkuneet neljän ja kahden yksilön laumoissa. Lisäksi alueella on oleskelut yksinäinen susi. Susien jälkiä on löytynyt aivan asuntojen pihojen tuntumasta. Pedot ovat tulleet Suomeen merenjäätä pitkin Venäjältä. (STT)

Tekstissä kuvataan todellisuutta, joka rakentuu toiminnallis-materiaalisten prosessien varaan: *vaarantaa, haitata, liikkua, tulla*. Näissä prosesseissa aktiivisia toimijoita ovat sudet, joihin viitataan substantiiveilla *susilauma, sudet* ja *pedot*. Tekstissä hahmotetaan kahden tai neljän suden joukko *laumaksi*. Nominatiivin käyttö partitiivin asemesta (vrt. ”susia on liikkunut”, ”petoja on tullut”) tuottaa vaikutelmaa täsmällisestä tiedosta, uutisen vakavasti otettavuudesta. Toisaalta puhe yksinäisen suden *oleskelusta* (vrt. ”on ollut”) on omiaan lisäämään uhkaa: susi liikuskelee seudulla, eikä koskaan voi olla varma, missä se kulkee. Kirjoittaja voi pienen johtimen (nyt *-skele-*) valitsemalla tehdä tekstissä isoja asioita.

Susien toiminnan kohteena on se osa ihmismaailmasta, jota kutsutaan *liikenteeksi*. Ihmisten elinympäristöön viitataan myös sanoilla *E18-tie* ja *asuntojen pihat*. Mielenkiintoinen valinta on toisen kappaleen virkkeessä, jossa ihmistoimija on implisiittisesti läsnä (*löytyä*-verbi, passiivi). Tekstissä ei näin täsmennetä, kuka on löy-

tänyt.

Prosessien ja niihin osallistuvien lisäksi tekstissä luodaan kuvaa olosuh-teista. Aikaan viittaavassa *jo vuorokauden*-lausekkeessa *jo* tuottaa merkitystä, jonka mukaan vuorokausi on paljon (vrt. esim. pelkkä ”vuorokauden” tai ”vasta vuorokauden”). Paikkaan viittaavassa *aivan asuntojen pihojen tuntumasta*-lausekkeessa *aivan* puolestaan tähdentää sitä, että sudet todellakin ovat jo ihmisten lähellä. Monikko-muodot tässä lausekkeessa kertovat, että kyse ei ole yksittäisistä havainnoista.

Tekstissä esitetään tieto susien laumasta lähtökohtana, sekä kirjoittajalle että lukijalle tuttuina. Koko juttu rakentuu susiteeman ympärille: lauseiden lähtökohtina ovat *susilauma, sudet, susien jäljet, pedot*. Teemaa ei muunnella, vaan susista kerrotaan pitkin matkaa uusia asioita. Otsikon ja ensimmäisen kappaleen ydin on, että sudet haittaavat liikennettä. Toisen kappaleessa kerrotaan tähän liittyen, että merkkiä susia on nähty asuntojen lähelläkin. Kolmannessa kappaleessa taustoitetaan, mistä sudet ovat tulleet.

Lukijan ja kirjoittajan suhdetta rakennetaan juuri yhteisenä esitettävän tiedon varaan: lukijan osaksi jää hyväksyä itsestään selvä puhe *laumasta* ja *pedoista*. Kirjoituksessa arvioidaan susia negatiivisesti mm. tarkoitushakuisella nimeämisellä ja susien tekemisten kuvaamisella. Susien sanotaan *haittaavan* ja *vaarantavan*, niitä kutsutaan *pedoiksi*. Tällainen arvottaminen voi aktivoida tulkinnassa monia kytköksiä toisiin juttuihin, erityisesti vanhaa susivihaa ilmentäviin teksteihin.

Otsikossa kirjoittaja vastaa lukijan uutisodotuksiin. Kaikki vaarallisena esitettävä on uutisoinnin arvoista, erityisesti, jos jokin ns. luontoon kuuluva uhkaa ihmistä. Otsikon imperfektimuotoisuus vahvistaa uutismaisuuden vaikutelmaa: jokin tapahtui todella. Vähemmän odotuksenmukainen ja jopa epäuutismainen olisi otsikko, jossa todettaisiin, että ”Autoilijat säikähtivät susia” tai ”Autoilijat pelkäsivät susia”.

Tekstin tapaluokka on indikatiivi, eikä mitakaan epävarmuutta osoittavia ilmauksia käytetä. Tiedot esitetään varmoina ilman varauksia. Vakuuttavuutta uutiseen tuo myös tietotoimiston mainitseminen jutun lähteenä. Kirjoittaja näyttäytyy näin tietäjänä, jolla on varmaa tietoa susista ja niiden suhteesta ihmisiin. Lukijan osaksi jää hyväksyä annettu tieto.

Vai susia häiritsevät ihmiset?

Susiuutisessa maailmaa tarkastellaan autoilijan ja liikenteen näkökulmasta. Tiellä tai sen lähistöllä liikkuvat sudet ovat autoilijalle uhka. Asiaa tarkastellaan yleisemmin myös seudulla asuvien ihmisten näkökulmasta. Susien jälkiä on uutisen mukaan löydetty asumusten läheltä. Uhka ulottuu siis tieltä koteihin.

Utisoinnin arvoinen totuus on tekstin perusteella myös se, että nämä *pedot* ovat tulleet Suomeen *merenjäätä pitkin Venäjältä*. Utinen voi joissakin tulkinnoissa aktivoida vanhaa viholliskuvaa: idästä ei tule muuta hyvää kuin aurinko.

Tällaisia pikku-uutisia (ilmaisjakelu)-lehdissä on runsaasti. Kriittinen lukija katsookin juttua tästä näkökulmasta. Hän näkee lehtensä olevan täynnä samannäköisiä tekstejä. Tekstin paikan (Metro-lehti) ja hahmon (yksipalstainen juttu irrallaan toisista samanlaisista, otsikko erillään leipätekstistä, lyhyys, kappalejako, paikannustieto *Virolahti* ja uutistoimistotieto *STT*) perusteella hän osaa tulkita tekstiin kirjoitettavaa tekstilajimerkitystä. (Tekstilajin tunnistamisesta ks. esim. Heikkinen 1999: 178.)

Tällaisen jutun lukaisee nopeasti. Se on selkeästi kirjoitettu, ja asia etenee odotuksenmukaisesti, loogisestikin. Metron sivuilla ovat sulassa sovussa ja samannäköisinä pikku-uutisina niin tiedot

onnettomuuksista kuin jutut politiikasta, taloudesta, urheilusta kuin viihteestäkin. Lehden tässä numerossa autokolari saa samankaltaisen käsittelyn kuin Yhdysvaltain keskuspankin koronlasku. Satakymmenvuotiaan saudiarabialaisen kolmas avioliitto on samanarvoinen asia kuin Putinin ja Bushin ensimmäinen puhelinkeskustelu tai nautojen teurastaminen BSE-pelon vuoksi. Maailma jäsenyy näin lehdessä samanarvoiseksi tapahtumiksi, joihin lukaisija voi turvallisesti ja nopeasti tutustua työmatkallaan tai bussipysäkkien välillä.

Pikaisesti lukaistavissa oleva uutinen on yksi nopeuden, kuluttamisen ja kertaikäyttöisyyden kulttuurin ilmentymä. Lukeamisen helppous ei tarkoita sitä, että pikku-uutisilla ei olisi vaikutusta lukijaansa. Pikku-uutista on tapana lukea kyseenalaisesti sen tuottamia merkityksiä. Luettaessa ei todennäköisesti juurikaan kiinnitetä huomiota siihen, millaisia valintoja uutista kasattaessa on tehty tai millaisista näkökulmista asioita tarkasteltu. Pikeminkin uutinen on tapana nähdä jonkinlaisena todellisuuden suorana ja ytimekkäänä heijastuksena.

Lukijoille ovat tulleet itsestään selviksi tietynlaiset lukutavat ja teksteihin suhtautumisen tavat. Pikku-uutiset vahvistavat lukijoiden käsityksiä siitä, että olenaisen tiedon voi paketoita tehokkaasti muutamiin virkkeisiin ja että sirpaleisen maailman voi pitää edes tällä tavalla hallinnassa. Samalla pikku-uutisilla tasapäistetään todellisuutta tai ainakin käsityksiä siitä. Toimitustyössä puolestaan ovat luonnollistuneet juttujen tekemisen tavat, tekstilajikäytänteet: tällainen uutisen kuuluu olla.

Ideologisella tasolla pienikin juttu tuottaa isoja, perustavia merkityksiä. Tässä susiuutisessa asetetaan vastakkain ihminen ja eläin, ihmismaailma ja luonto, turva ja uhka, Suomi ja Venäjä. Parien ensimmäiset parikit näyttäytyvät hyvinä, toiset pahoina.

Millaisia muita mahdollisuuksia susiuutisen kirjoittajalla olisi ollut? Totta luul-

tavasti on, että ihmiset ovat tehneet havain-
toja eläimistä, jotka todennäköisesti ovat
susia. Mutta ns. totuus saa uutisoituna sel-
laisia painotuksia, kuin kirjoittaja haluaa
sille antaa. Kirjoittajan valintoja puoles-
taan ohjaavat käsitykset siitä, mikä on
hyvä uutinen, mikä taas ei.

Kriittinen lukija vaihtelee näkökul-
mia: Liikenne häittäsi susien liikkumista.
Sudet ihastuttivat autoilijoita. Autoilijat
ilahtuivat susista. Susia liikkunut Virojo-
ella. Susikanta elpyy. Susia edelleen liian
vähän. Jne.

Tällaisenaan uutinen jättää avoimeksi
monta tärkeää kysymystä: Mitä tekstissä
ei kerrota? Onko susia suoranaisesti nähty?
Millä tavalla sudet liikennettä vaaransi-
vat? Keitä sudet tarkkaan ottaen ovat hai-
tanneet? Kenen antamiin tietoihin uutinen
perustuu? Mistä tiedetään, että sudet ovat
tulleet Venäjältä?

Kriittisyys, mahdol- linen tehtävä?

Tekstin kriittisen lukemisen malli on vaa-
tiva ja työläskin. Kenellä on aikaa tai intoa
ruotia päivittäisiä tekstejä pikkutarkasti?
Pitäisikö kaikkien olla kriittisiä tekstintut-
kijoita?

Ei tarvitse, mutta toivoisin kyllä, että
tämänkaltaista kriittisen lukemisen mallia
alettisiin entistä ponnekkaammin opettaa
koululaisille, opiskelijoille ja ”elinikäisille
oppijoille”. Ensin pitää tietenkäin koulut-
taa kouluttajia. Oikeastaan aluksi olisi
tarpeen käydä keskustelua siitä, pide-
täänkö tällaista kriittistä lukemista ”aktii-
visen kansalaisuuden avaintaitona” vai
kansalaistottelemattomuutena.

Kriittisessä lukemisessa nimittäin teh-
dään näkyviksi sellaisiakin tulkintoja mer-
kityksistä, jotka eivät välttämättä ole vaik-
kapa poliitikkojen mieleen. Esimerkiksi
monissa politiikan ja talouden teksteissä

nojataan tällaisiin selviöihin: Kansainvälis-
tyminen on välttämätöntä. Vapaa kilpailu
on hyväksi kaikille. Ihmisen tulee etsiä
nautintoa ja hyvää elämää, laatu-aikaa, elä-
myksiä jne. Kaikkien pitää osata käyttää
tietotekniikkaa. Nokia on suomalaisuuden
ydintä, hyväksi Suomelle. Vaurastuminen
ja jatkuva kasvu ovat välttämättömiä. Suo-
malaisilla on jokin yhteinen etu.

Kriittisesti lukeva ihminen pystyy
näkemään myös rivien väleihin. Kaikenlai-
nen vallankäyttö on voimakkaimmillaan
silloin, kun se ei ole näkyvää. Teksteissä
valtahierarkiat usein esitetään alkuoletuk-
sina, joita ilman tekstiä ei voi järkevästi
tulkita. Näkymättömän näkyväksi tekemi-
nen on kielitietoisen, kriittisen lukijan tär-
kein tehtävä.

Kriittisyyttä on pidetty toisinaan läh-
tökohtaisesti negatiivisena asiana. Kriitti-
sessä lukutaidossa ei kuitenkaan ole kyse
siitä, että tekstejä tai niiden tekijöitä arvos-
tellaan. Kriittinen lukija pyrkii analyytii-
syyteen ja loogisuuteen. Hän muodostaa
käsityksen tekstin valinnoista, tulkitsee
niiden perusteella mahdollisia merkityksiä,
arvioi tekstin tarkoitusperiä. Tämän jäl-
keen hän voi ottaa kantaa tekstiin ja esi-
tää siitä perusteltuja mielipiteitään, ehkä
pyrkii vaikuttamaan tekstin tekijään ja
sen lukijoihinkin. Tämä etenemisjärjestys
on ihanteena myös kriittisessä tekstintut-
muksessa (ks. Heikkinen 2000b: 24). Krii-
tisyyden voisikin nähdä Lehtosen tapaan
positiivisena voimavarana, ”juuriin mene-
misenä” (1996: 26).

Kriittiseksi lukijaksi oppiminen on
kysyjäksi ja kyseenalaistajaksi oppimista.
Ainakin periaatteessa kuka tahansa voi
mitä tahansa tekstiä lukiessaan esittää täl-
laisia (kriittisiä) kysymyksiä:

* Millaista todellisuutta tekstissä
kuvataan? Millaisia toimintoja, osal-
listujia, olosuhteita siinä esitel-
lään?

* Mitä tekstissä oletetaan lukijasta? Millaisen roolin kirjoittaja ottaa? Millainen vuorovaikutussuhde kirjoittajan ja lukijan välille rakennetaan? Miten asioita arvotetaan?

* Miten teksti on rakennettu merkityskokonaisuudeksi? Mitä tietoa tekstissä tarjotaan ikään kuin kaikille tuttuina? Mitkä ovat tekstin teemat?

* Mitä toisia tekstejä teksti muistuttaa? Mikä on tekstin paikka ja hahmo? Millaisista osista teksti koostuu? Mihin toisiin teksteihin tekstissä viitataan ja miten?

* Mitä vastakkainasetteluja tekstissä on? Mitä tekstissä ajatellaan hyvästä ja pahasta, oikeasta ja väärästä, meistä ja muista? Mihin näkymättömiin alkuoletuksiin tekstissä nojataan?

* Mistä näkökulmasta teksti on kirjoitettu? Mistä muista näkökulmista asiasta voisi kirjoittaa? Mitä tarkoituksia teksti palvelee?

* Mitä tekstiin on valittu? Mitä on jätetty valitsematta?

Lähteet

Halliday, M. A. K. 1994: *An introduction to functional grammar*. Second edition. Edward Arnold, London.

Heikkinen, Vesa 1999; *Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä*. SKS, Helsinki.

Heikkinen, Vesa 2002a: Niin kuin esim. Kyllä sir. Koululainen järkeilee, mitä virkakieli on. – *Virkapukuinen kieli* (toim. Vesa Heikkinen). SKS, Helsinki. 174–190.

Heikkinen, Vesa 2002b: Virkakieli lumoo ja pelottaa. – *Virkapukuinen kieli* (toim. Vesa Heikkinen). SKS, Helsinki. 7–26.

Heikkinen, Vesa & Hiidenmaa, Pirjo & Tiililä, Ulla 2000: *Teksti työnä, virka kielenä*. Gaudeamus, Helsinki.

Kivinen, Osmo & Ristelä, Pekka 2001: *Totuus, kieli ja käytäntö. Pragmatistisia näkökulmia toimintaan ja osaamiseen*. WSOY, Helsinki.

KJT 1999 = *Koulutus ja tutkimus vuosina 1999–2004*. Kehittämissuunnitelma. Opetusministeriö, Helsinki.

KK 1994 = *Kieli ja sen kieliopit*. Opetuksen suuntaviivoja (Hakulinen ym.). Painatuskeskus, Helsinki.

Koskela, Lasse 2000: *Lukutaitoa jäljittämässä*. Raportti uudentyyppisen äidin-kielenkokeen kokeilusta kahdeksassatoista suomenkielisessä lukiossa. Ylioppilastutkintolautakunta, Helsinki.

Lehtonen, Mikko 1996: *Merkityksen maailma*. Kulttuurisen tekstintutkimuksen lähtökohtia. Vastapaino, Tampere.

Lehtonen, Mikko 2001: *Post scriptum*. Kirja medioitumisen aikakaudella. Vastapaino, Tampere.

Linnakylä, Pirjo 2000: Lukutaito tiedon ja oppimisen yhteiskunnassa. – *Kieli, diskurssi & yhteisö* (toim. Kari Sajavaara & Arja Piirainen-Marsh). Soveltavan kielentutkimuksen keskus, Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. 107–132.

Metro = *Metro*. Oy Metro-lehti Ab, Helsinki. 1.2.2001.

Paasilinna, Erno 1999: *Ruumisarkun nauvoja*. Lauseita. Otava, Helsinki.

Pääkkönen, Irmeli & Varis, Markku 2000: *Kriittinen lukutaito*. Finn Lectura, Helsinki.

SOL 2000 = *Suomi (o)saa lukea*. Tieto-yhteiskunnan lukutaidot -työryhmän linjat. Opetusministeriö, Helsinki.

STO 2001 = *Suomen tulevaisuuden osaajat*. 15-vuotiaiden nuorten lukutaito sekä matematiikan ja luonnontieteiden osaaminen kansainvälisessä vertailussa. PISA 2000 -tutkimuksen ensituloksia (Jouni Välijärvi ym.). Koulutuksen tutkimuslaitos, Jyväskylä.

Sirkku Latomaa

Musta, valkoinen – vai ihminen?

”Neekeri pesee kasvojaan, muttei valkene ollen-
kaan” (Haavio ym. (1989 [1956]))

Viime vuosikymmenen aikana on sanasta *neekeri* keskusteltu aika ajoin. Keskustelu on pääasiassa koskenut sitä, missä määrin kielellinen ilmaus on itsessään halventava ja missä määrin rasismi syntyy vasta siitä, miten sanaa käytetään. Lisäksi on pohdittu sitä, voiko ja saako yhdessä kielessä tapahtunut kehitys vaikuttaa toisen kielen kehitykseen; vertailukohdaksi on haettu englannin kielen käytänteitä.

Onko *neekeri* neutraali?

Maamiehen (1992), Grönrosin (1994) ja Kolehmaisien (1998) mukaan *neekeri* on vanhastaan neutraali sana suomen kielessä. Maamies perustaa väitteensä sanakirjaesiintymiin (Ahlmanin ruotsalais-suomalainen sanakirja 1865, Nykysuomen sanakirja 1951–1961) ja yleiseen mielipiteeseen: ”on yhä paljon suomalaisia, joiden mielestä sanassa ei edelleenkään ole mitään louk-

kaavaa”. Kolehmaisien mukaan suomalaiset ovat oppineet näkemään *neekeri*-sanassa halventavan sävyn niistä maista, ”joissa rotuongelmat olivat jo pitkään raakaa todellisuutta”; sinänsä suomen kielen sanassa ei hänen mukaansa ”ole ollut sen kummempaa arvoväritystä kuin Savon asukasta tarkoittavassa savolaisessa”. Mäntynen ja Onikin (1997) kielitieteellisiin atkaineistoihin perustuvassa selvityksessä on kuitenkin käynyt ilmi, että viime vuosikymmenten aikana sana *neekeri* ei ole esiintynyt neutraaleissa yhteyksissä. Asia johtuu heidän mukaansa länsimaisen kolonialistisesta näkökulmasta, joka on Suomessakin ollut vallalla:

Neekerit on joko kuvattu eksoottisen kiehtovina, mutta samalla erilaisuudessaan huvittavina luonnonlapsina, alkuasukkaina, tai sitten sorrettuna valtakulttuurin alaluokkana. Näistä yhteyksistä *neekeri*-sanaan ja käsitteeseen on tarttunut toiseuden leima, jota sitten on hyödynnetty fiktiivisessä, viihteessä ja arkisissa puhetoissa. (Mäntynen & Onikki 1997: 620.)

Vaihtoehtoja?

Kielenhuollon näkökulmasta kysymys on hankala. *Neekeri*-sanan käytöstä tiedustellaan usein, eikä Perussanakirjan antama määritelmä 1 tyydytä kaikkia. Erityisesti sen jälkeen, kun oikeuslaitos syksyllä 1998 päätyi tuomitsemaan *neekeri*-sanaa käyttäneelle opettajalle sakkoja (Niinivaara 1998) ja sitä kautta sanan käyttö tuli lainsäädännön tulkinnan mukaisesti halventavaksi, kielitoimistosta on kysytty neuvoja vaihtoehtoisista nimityksistä.

Kolehmainen (1998) mainitsee, että *neekeri*- ja *musta*-sanojen sijaan Yhdysvalloissa pidetään nykyään suotavimpana sanaa afroamerikkalainen (Afro-American). 2 Itse asiassa siellä kuitenkin käytetään nimitystä African American; muita vastavia nimityksiä ovat Asian American, Hispanic American, Native American jne. (ks. esim. Lippi-Green 1997). Myös sana black on edelleen laajalti käytössä (ks. esim. Smitherman 1991).

Kolehmainen (1998) huomauttaa, että monet pitävät *afro*-alkuakin leimaavana, etenkin ne, joiden esi-isillä ei ole ollut enää vuosisatoihin yhteyttä Afrikkaan. Hän pohjaa myös: ”Mitenkähän meillä istuisi *afro-suomalainen*?” Kolehmaisen ja Maamiehen kanta tuntuu olevan, että hyvää vaihtoehtoa *neekeri*-sanalle ei ole:

Onko siis *musta* yhtään sen parempi kuin *neekeri*? Kieli ei elä irrallaan ympäröivästä kulttuurista: uusia sanoja syntyy ja vanhoja kuolee maailman muuttuessa. Myös merkitykset muuttuvat, ja alkujaan neutraali sana saattaa vähitellen muuttua vanhahtavaksi, leikilliseksi tai halventavaksi. **Tällaisessa kehityksessä ei ole mitään pahaa, mutta sitä ei pidä myöskään keinotekoisesti edistää [lih. SL].** (Maamies 1992: 35.)

Viime vuosina useat vähemmistöryhmät ovat ottaneet käyttöön omakielisiä nimityksiä. Esimerkiksi suomalais-ugrilaisen kielten puhujista mm. saamelaiset, marit, komit, udmurtit, hantit ja mansit tunnetaan nykyään paremmin omakielisten kuin vanhojen vallanpitäjien antamien nimitysten perusteella (ks. esim. Anhava 1998: 43, 48, 50–51). Niin ikään romaneiden nimitys perustuu romanin kielen sanaan rom (’ihminen’). Onko sitten mahdollista löytää kaikkien hyväksymä vaihtoehto *neekeri*-sanalle? Kolehmaisen (1998) mukaan

neekerikeskustelu jatkuu meillä luultavasti niin kauan, kunnes löytyy sellainen nimitys, jonka kohteet hyväksyvät. En tosin muista kuulleen heidän kannanotoissaan yhtäkään ehdotusta. Mitään yhteispäättöstä tuskin voidaan odottaakaan, niin erilaisia ja erimielisiä ryhmiä Suomessakin on.

Kielenhuoltajien näkemys tuntuu siis olevan se, että asiaa koskevia virallisia suosituksia ei voida antaa, koska ”ongelmat eivät poistu sanoja vaihtamalla” (Maamies 1992: 35). Niin ikään nähdään muulla maailmassa ryhmien nimityksistä käydyt keskustelut ”hienohipiäisyytenä” (Kolehmainen 1998). Lopuksi suositusten antamista vastaan argumentoidaan sanomalla, että vähemmistöt eivät itse tunnu tietävän mitä haluavat.

Suomi ja muut pohjoismaat

Olen samaa mieltä Maamiehen, Grönrosin ja Kolehmaisen kanssa siitä, että suomen kielen vertaaminen englanninkielisten maiden käytänteisiin tuntuu kaukaa haetulta, ovathan kyseiset maat olleet moni-

kulttuurisia ja hyvin pitkään. Lähempiä ja tarkoituksenmukaisempia vertailukohtia ovat sen sijaan esimerkiksi Ruotsi, Tanska ja Norja, joista on tullut maahanmuuttajamaita vain jokunen vuosikymmen Suomea ennen. Mielenkiintoista on myös verrata toisiinsa suomalaista ja islantilaista keskustelua; Islantihan alkoi vasta 1990-luvulla hiljalleen monikulttuuristua.

Muutama vuosi sitten selvitin erään suomi toisena kielenä -kurssini yhteydessä muiden pohjoismaiden kielitoimistoista, millaisia suosituksia ne antavat asiasta kielenkäyttäjii neuvoessaan. Osasta toimistoja sain sähköpostivastausten lisäksi oheismateriaalia. Pohjoismaiden kielitoimistot näyttävät noudattavan erilaisia käytänteitä. Suomen kielitoimiston kanssa samoilla linjoilla on Norja:

Språkrådet har fått spørsmål om ordet 'neger' fra tid til annen. Vi har ikke gått ut med noen tilråding om at ordet ikke bør brukes. Det er lang tradisjon i norsk for nøytral bruk av dette ordet. (Sähköpostikirje Norjan kielitoimistosta Vigleik Leiralta 28.10.1998.)

Ruotsin ja Islannin kielitoimistot näkevät asian toisin: sana *neekeri* ei ole neutraali.

Språknämndens inställning är att "neger" inte är neutralt. Vi har svarat Polishögskolan att "neger" inte bör användas i polisrapporter. (Sähköpostikirje Ruotsin kielitoimistosta Ulla Clausénilta 28.10.1998.)

Det er meget langt siden nogen debat har været her om neger-begrebet. I massmedier har man for længe siden lagt ned ordet "negri", plural "negrar", som blev brugt for nogle årtier siden. Dette ord blev afskaffet fordi man trodde det havde negativ konnotation. (Sähköpostikirje Islannin kielitoimistosta Ari Páll Kristinssonilta 3.12.1998.)

Vaihtoehtoiksi esitetään sekä Ruotsissa, Islannissa että Tanskassa muun muassa sanaa *musta*. Ruotsin kielitoimiston vastauksessa lainataan Mikael Reuteria; Tanskan kielitoimisto viittaa Jørgen Schackin artikkeliin:

Vare sig vi gillar det eller inte får vi alltså konstatera att neger i dag av många (de flesta?) uppfattas som nedsättande eller på annat sätt olämpligt. Det mest neutrala ordet – ibland rentav med positiva förtecken – är svart. (Reuter 1992: 171.)

Udviklingen i retning af sort i dansk er imidlertid stærkt påvirket af den udvikling i amerikansk sprogbrug som er beskrevet ovenfor, og den stærke position som black endnu ser ud til at have i USA, peger derfor også i retning af at neger i dansk bør afløses af sort. (Schack 1995: 5.)

Näissä kolmessa maassa kielitoimistot ottavat siis kantaa *neekeri*-sanan käyttöön ja esittävät sille vaihtoehtoja. Vaihtoehtoisia nimityksiä koskevassa keskustelussa on sitä vastoin harvoin problematisoitu ihonvärin maininnan tarpeellisuutta, kuten Schack artikkelissaan tekee:

Det bedste råd man kan give på nuværende tidspunkt, er således nok at man så vidt muligt anvender sort i de tilfælde hvor det virkelig er relevant at oplyse noget om en persons hudfarve [lih. SL]. I mange tilfælde vil det dog være mere hensigtsmæssigt at benævne personer efter deres nationalitet: amerikaner, kenyaner, nigerianer, sydafrikaner osv. (Schack 1995: 5.)

Samaa näkökantaa puoltavat myös etiopialais-suomalaisen lapsen vanhemmat Anna ja Jyri Rastas vastineessaan Kolehmaisen Vieraskynä-artikkeliin:

Emme muista montakaan tilanetta, jossa jonkun henkilön tai ihmisryhmän erottelu muista ihmisistä *neekeri*-sanan avulla olisi ollut mitenkään perusteltua! Jos joku haluaa puhua lapsestamme, puhukoon hänestä nimellä. Niin muidenkin lapsista puhutaan. Tai kutsukoon lapseksi niin kuin muitakin lapsia. Opettajat ja poliisit puhukoot oppilaista ja asiakkaista, jos nimen lausuminen ei onnistu. (HS 12.11.1998)

Rasistisen diskursusin oikeutus?

On selvää, että *neekeri*-sanan käyttö jos sinänsä edellyttää rotuun perustuvaa eron-tekkoa, käyttipä sitä millä tavoin tahansa. Mäntynen ja Onikki (1997) kyseenalais-tavat ylipäättään länsimaisen kulttuurin luokitteluperusteet:

Vaikka on korrektimpaa puhua mustista, ruskeista, tummaihoisista tai jossakin yhteydessä afrikkalaisista, perimmäisempi kysymys on, miksi meillä on tarve käyttää tällaisia luokitteluperusteita useammin kuin kutsua suomalaisten enemmistöä valkoisiksi, valkoisiksi tai valkolaisiksi. (Mäntynen & Onikki 1997: 621.)

Länsimaisen kategorisoinnin ontuvuus onkin ilmeinen: ihonväri on ollut yksi merkittävimpiä tapoja luokitella ihmisiä eriarvoisiin ryhmiin. Valkoihoisuus, ts. valtaväestön oma ihonväri, on jäänyt

näkymättömäksi ja siten näyttäytynyt ihmisyyden normina, josta muut ihmisryhmät ovat poikkeamia. Kuten Löytty (2002) toteaa, valkoisuuden normatiivisuus asettuu kyseenalaiseksi vain siinä tapauksessa, että se ymmärretään etnisyydeksi muiden etnisyyksien joukossa.

Kielenhuollon kannalta visaiseksi osoittautunut sana *neekeri* ei siis olekaan kielitieteellinen vaan mitä suurimmassa määrin yhteiskunnallinen ja poliittinen ongelma. Aikaisemmin rodun uskottiin olevan biologinen tyyppi tai luokka; nykytiede sen sijaan ei enää usko rotuoppiin. Rodun käsite ja rotuihin liitetyt ominaisuudet elävät kuitenkin edelleen vahvasti ihmisten arkiajattelussa.

Mäntynen ja Onikki huomauttavat, että oletettuihin rotupiirteisiin perustuva nimittely on keino ylläpitää rasistista diskurssia. Heidän selvityksensä mukaan suomen kielen sana *neekeri* ei esiinny eikä ole viime vuosikymmeninä esiintynyt neutraaleissa teksti- ja tilanneyhteyksissä. Kolmen naapurivaltion kielitoimistot ovat päätyneet eri kannalle kuin Suomen: *neekeri*-sanaa ei suositella neuvoo kysyville kielenkäyttäjille vaan sanalle etsitään vaihtoehtoja. Suomen oikeuslaitos on arvioinut *neekeri*-sanan yhteiskunnassa vallitsevien moraalikäsitteiden ja normien vastaiseksi ja tuominut sen käytöstä sakkoihin. On selvää, että rodullistamisprosessi 3 on tuottanut ongelmia aiheuttavan nimityksen jo aikaa sitten eikä ajan rattaita enää voida kääntää takaisin päin. Muuttuneessa tilanteessa, tiedon ja kokemuksen karttuessa, asioihin on kuitenkin voitava ottaa kantaa; rasistisen diskurssin ylläpitämiseen ei ole perusteita. Tulevien – ja nykyistenkin – sukupolvien kielenkäyttö voi osaltaan vai- kuttaa yhteiskuntaan muuttaen sitä yhä moniarvoisempaan suuntaan.

Lähteet

- Anhava, Jaakko 1998: *Maailman kielet ja kielikunnat*. Gaudeamus, Helsinki.
Grönros, Eija-Riitta 1994: Sävyt ja vivahteet.

Sanojen tyyllilajien osoittaminen sanakirjassa. *Kielikello* 3/1994, 11–15.

Haavio, Martti & Tynni, Aale & Hinkkanen, A. 1989 [1956]. *Kultainen aapinen*. Kymmenes painos. WSOY, Porvoo.

Kolehmainen, Taru 1998: Neekereitä, onko heitä? *Helsingin Sanomat* 7.11.1998.

Liebkind, Karmela 1994: Maahanmuuttajat ja kulttuurien kohtaaminen. – Liebkind, Karmela (toim.) *Maahanmuuttajat: kulttuurien kohtaaminen Suomessa*, 21–49. Gaudeamus, Helsinki.

Lippi-Green, Rosina 1997: *English with an accent: language, ideology, and discrimination in the United States*. Routledge, London.

Löytty, Olli 2001: Mustavalkoisia kielikukkasia. *Aamulehti* 18.2.2001.

Löytty, Olli 2002: Aika etninen on peruuttamaton. *Aamulehti* 3.3.2002.

Maamies, Sari 1992: Neekeri ja musta. *Kieli-posti* 3/1992, 34–35.

Mäntynen, Anne & Onikki, Tiina 1997: Neekeri ei ole neutraali. *Virittäjä* 4/1997, 620–621.

Niinivaara, Susanna 1998: Itä-Suomen hovi-oikeus tuomitsi opettajan neekeri-nimittelystä. *Helsingin Sanomat* 28.10.1998.

PS = *Suomen kielen perussanakirja I–III*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Valtion painatuskeskus/Painatuskeskus – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki. 1990–1994.

Rastas, Anna & Rastas, Jyri 1998: Neekeri-sanon käyttö hyvin harvoin perusteltua. *Helsingin Sanomat* 12.11.1998.

Reuter, Mikael 1992: *Reuters rutor: Svar på frågor om ord, ordanvändning och betydelse*. Schildts, Helsingfors.

Schack, Jørgen 1995: Om ordet neger. *Nyt fra Sprogævnet* 4/1995, 1–5.

Smitherman, Geneva 1991: "What is Africa to me?" Language, ideology, and "African American". *American Speech* Vol. 66 (2), 115–132.

Alaviitteet:

1PS:n mukaan *neekeri* on "(joidenkin mielestä halv.) negridiseen rotuun kuuluva hyvin tummaihoisen ihmisen, mustaihoisen, musta". Kuvaannollisesti sanaa käytetään

PS:n mukaan seuraavasti:

"(yhteiskunnallisesti) [sic!] syrjityistä ryhmistä: *Naisetko yhteiskunnan neekereitä?*" Sana *neku* puolestaan on yksiselitteisesti "halv.". Sanakirjantekijät katsovat halventaviksi myös mm. sanat *ryssä* ja *hurri*. 2 PS tuntee vain muotoilun *afroamerikkalainen*, jolle se tarjoaa selityksen "Amerikan neekeri". Löytty (2001) huomauttaakin, että "sanavalinta kertoo surullisen totuuden siitä, kuinka eristyksissä Suomessa ollaan suhteessa niihin keskusteluihin, joita aiheesta maailmalla käydään".

3 Liebkindin (1994) mukaan rasismiin johtava prosessi eli rodullistaminen alkaa ihmisten luokittelulla ryhmiin ulkoisesti havaittavien ominaisuuksien mukaan. Prosessi alkaa verbaalisella tasolla, nimityksinä. Seuraavassa vaiheessa ulkoisten piirteiden perusteella luotuihin ihmisluokkiin liitetään myös muita, ei-näkyviä ominaisuuksia, kuten luonteenpiirteitä ja arvoja.

Anne Mäntynen

Mitä asiantuntija ja maallikko tietävät kielestä?

Niin sanotut kielen asiantuntijat – kielentutkijat, -huoltajat ja opettajat – sekä maallikot kohtaavat monissa yhteyksissä monin eri tavoin: lehdistä, radiossa, koulussa ja työpaikalla. Seuraavassa mielipidekirjoituksessa (HS 6.11.2001) niin sanottu maallikko kommentoi asiantuntijoiden toimintaa: hän kritisoi Kielitoimiston kantaa rahayksikön sentti lyhentämisestä. Kirjoituksen otsikko Kansa tietää paremmin kuin Kielitoimisto kertoo ristiriidasta siinä, miten asiantuntijat ja maallikot kielen näkevät. Ovatko asiantuntijan ja maallikon näkemykset tai tiedot kielestä aivan erilaiset? Ja jos ovat, niin miten? Miten tällaista ristiriitaa voi selittää? Ja mitä sille voisi tehdä?

Kansa tietää paremmin kuin Kielitoimisto

Kielitoimiston järkähtämätön kanta sentin lyhenteestä ei johdu siitä, että kankea ja epäkäytännöllinen snt on kotoperäinen ja napakka c ei, vaan siitä, että asiasta on muodostunut toimistossa arvovaltakäsymys. Mutta

kyllä kansa tietää!

Niin monen muunkin sanan kohdalla tavallisten kansalaisten sitkeys on palkittu, ja Kieli-toimisto on joutunut perääntymään suosituksissaan. Mielipidekirjoituksissa jo pelkästään tähän saakka esitetyt perustelut päihittävät menen tullen Kielitoimiston perustelut. Reippaasti vain käyttämään lyhennettä c, tiedotusvälineet, pankit ja yritykset etunäss.

Ei sellostakaan tullut haarasoi-piota.

Juha Westerlund
Helsinki

Tarkastelen tässä kirjoituksessa toisaalta sitä, missä ja miten asiantuntija ja maallikko kohtaavat, ja toisaalta sitä, miten näissä kohtaamisissa näkyy se, mitä he tietävät ja ajattelevat kielestä. Lopuksi käsittelen lyhyesti tietoa, tunteita ja kielitietoisuutta. Otan esimerkkejä käytännöstä: mielipidekirjoituksista, niin sanoilta kielipalstoilta ja radion kieli-ohjelmista.

Asiantuntija ja maallikko

Kielen asiantuntijana pidetään yleensä sekä kielenhuoltajia että esimerkiksi suomen kielen tutkijoita, kuten sanakirjojen tekijöitä ja nimistötutkijoita. Kun puhun kielen asiantuntijasta, tarkoitan sellaista henkilöä, joka sekä koulutukseltaan että työnsä vuoksi on kielen asiantuntija – ja nimenomaan suomen kielen. Asiantuntijoita ovat myös äidinkielenopettajat ja suomentajat. Tässä kirjoituksessa ja tarkastelemissani tilanteissa tulevat esiin vain sellaiset asiantuntijat, joiden pääasiallinen tehtävä on antaa ohjeita, kouluttaa, opettaa tai tutkia kieltä esimerkiksi yliopistossa tai Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa. Kaikilla tähän joukkoon kuuluvilla – myös minulla – on työnsä vuoksi yhteiskunnallinen ja sosiaalinen velvollisuus kommentoida kieltä ja kielenkäyttöä nimenomaan asiantuntijan roolissa.

Kun puhutaan maallikosta, asia on monimutkaisempi. Tarkoitan maallikolla ihmisiä, joilla ei ole yliopistossa hankittua suomen kielen ammattilaisen koulutusta. Niinpä esimerkiksi äidinkielenopettajat eivät ole maallikoita vaan asiantuntijan koulutuksen saaneita ihmisiä. Työnsä luonteen vuoksi opettajien asiantuntijuus on hieman toisenlainen kuin esimerkiksi suomen kielen professorin. Äidinkielenopettajan tehtävä on hyödyntää asiantuntijuutta käytännössä opettamalla oppilaita kirjoittamaan, lukemaan ja tulkitsemaan kielenkäyttöä. Äidinkielenopettajien asiantuntijuus on siis valjastettu toisenlaiseen käyttöön kuin yliopistoissa työskentelevien asiantuntijoiden, jotka taas tutkivat ja opettavat kieltä sekä kirjoittavat kielestä sanomalehtiin, vastailevat radioissa soittajien kielikysymyksiin ja pitävät esitelmiä erilaisissa yleisötilaisuuksissa. Jos nimitystä maallikko halutaan käyttää, viitataan sillä käytännössä kuitenkin hyvin monenlaisiin ihmisiin: on ihmisiä, joille kieli ei merkitse

mitään erityistä, on ihmisiä, jotka tavalla tai toisella harrastavat kieltä tai kieliä, ja ihmisiä, joille kieli on osa jokapäiväistä työtä. Tämä on hyvä pitää mielessä, kun puhutaan maallikoista.

Tieto kielestä: Radio-ohjelmat ja kielijutut

Asiantuntijoiden ja maallikoiden tieto kielestä tulee näkyviin erityisesti silloin, kun nämä kaksi ryhmää tavalla tai toisella kohtaa. Joku voisi sanoa, että asiantuntijan ja maallikon roolit syntyvätkin vasta siinä tilanteessa, jossa tietty asetelma synnyttää asiantuntijuuden, kuten radion kieliohjelmassa. Tällaisia ohjelmia ovat Kielikorva ja Mistä sanat tulevat, joissa suomen kielen asiantuntijat vastaavat soittajien kysymyksiin suorassa lähetyksessä. Radio-ohjelmissa esitetyistä kysymyksistä noin 60 prosenttia käsittelee sanoja: sitä, mitä jokin sana merkitsee tai mistä se on peräisin, kuten seuraavassa esimerkissä.²

Esimerkki 1. (Mistä sanat tulevat 29.1.2001)

Soittaja: No kysymys olis tällanen että kun mun ystäväni YY on nostanu esiin sellasen asian kun Inarin lähellä oleva tämä Lemmenjoki. Ja sen saamenkielen nimihän on Lämmi. ja tuota Y oli sitä mieltä että lemmen kanssa tällä ei ole mitään tekemistä ja sitte mua rupes kanssa kiinnostamaan että että **mistä se mistä se tai mitä se lämmi oikeestaan tarkoittaa ja mistä se on tullu ja onko siitä tietoa?**

Soittajan esittämästä kysymyksestä käy ilmi, että hänellä on tietoa nimen *Lemmenjoki* saamenkielisestä vastineesta ja siitä, että nimi ei liity sanaan *lempi*. Kysymys, jonka hän esittää sanan alkuperästä, on radio-ohjelmissa tavanomainen. Ihmisiä kiinnostavat jokapäiväisen elinympäristön sanat ja nimet – se, mihin itse kukin ympäristössään törmää. Samanlaisia kysymyksiä esitetään ohjelmissa myös suku- ja etunimistä.

Kuuluisa kulttuurintutkija Edward Sapir kirjoitti jo 1920-luvulla siitä, että ihmisten on helpompi huomata sellaista, mikä on näkyvää, kuin sellaista, mikä on pinnan alla ja kätkeytympää, moniulotteisempaa. Kielessä tämä tarkoittaa sitä, että ensimmäisenä huomio kiinnittyy nimenomaan sanoihin. Yksittäiset sanat on helppo hahmottaa, ne ovat tarkkarajaisia kokonaisuuksia. Samantyyppisiä ajatuksia esitti myös Whorf, jonka mukaan ihmiset ovat tietoisempia näkyvästä kuin piilevästä. Kielessä tämä voisi tarkoittaa sitä, että olemme tietoisia sanoista, jotka ovat näkyviä kokonaisuuksia, mutta emme niin helposti tiedosta esimerkiksi suomen kielelle tyypillisiä lauserakenteita. Sanoista yleensä tiedetään paljon: esimerkiksi Suomessa sellaiset sanaston asiat kuin *tuima*-sanan moniselitteisyys sekä *vastan* ja *vihdan* väliset erot ovat yleisesti tiedossa. Ja nimistöntutkimuksessa on käynyt ilmi, että ihmisillä on tietoa esimerkiksi oman asuinympäristönsä nimistä.

Kun puhutaan tiedosta, puhutaan myös tietoisuudesta. Radioon soittavat ihmiset näyttävät olevan tietoisia erityisesti kahdesta kielen alueesta: sanastosta ja oikeakielisydestä. Tietoisuus sanoista selittyy juuri sillä, että ne on helppo hahmottaa. Tietoisuus oikeakielisydestä taas liittyy todennäköisesti kouluopetukseen: jokainen joutuu koulussa opiskelemaan kirjakielen säännöt ja oikeinkirjoituksen, jotka poikkeavat siitä äidinkielestä, jonka ihminen oppii lapsena. Radio-ohjelmien kysymyksistä noin kolmasosa käsittelee oikeakielisyyttä ja kielenhuoltoa.

Esimerkki 2. (Kielikorva 6.2.1996)

Soittaja: Minulla on tässä esillään loppuisia paikannimiä, kuten Inkeroinen Kaustinen Jokioinen Nuoramoinen. Nimi on siis yksiköllinen ja tämän nimen paikallisissa käytetään usein kuitenkin myös monikollista muotoa, käytetään myös yksikköä. Kysyisin **miksi käytetään monikollista muotoa, ja mikä on oikein?**

Sanotaan esimerkiksi Inkeroiseen tai Inkerosiin, Kaustisella tai Kaustisille. Siis tämä yksiköllisyys ja monikollisuus vaihtelee, vaikka kuitenkin on yksiköllinen paikannimi kysymyksessä.

Esimerkissä 2 on kaksi kysymystä: soittaja kysyy mikä on oikein, mutta ensimmäinen kysymys ”miksi käytetään monikollista muotoa” kertoo siitä, että soittaja haluaa myös ymmärtää syyn tai perustelun sille, miksi paikannimiä taiputetaan niin kuin taiputetaan. Pelkkä sääntö ei siis riitä.

Kun soittaja kysyy kielenhuollosta, hän saattaa hyvinkin tietää oikean vastauksen, mutta hakee itse asiassa jonkinlaista selitystä tai perustelua. Tyypillisimmillään kielenhuollosta esitetyt kysymykset ovat kielteisiä: ne ovat oikeastaan kriittisiä puheenvuoroja, joissa kritisoidaan esimerkiksi sanomalehtien tai vaikkapa urheilutoimittajien kieltä (Haakana & Mäntynen 2002). Maallikon tietoisuus kohdistuu tässäkin näkyvään ja kuuluvaan, siihen mikä on julkisesti tarjolla, kuten tiedotusvälineiden kieli. Esimerkki 3 on tästä hyvä esimerkki.

Esimerkki 3. (Kielikorva 6.2.1996)

Soittaja: Iltaa. Minulla on kaksi kysymystä. **Olen kuullut monta kertaa radion uutislähetysistä ja lukenut muun muassa Helsingin Sanomista kun julkaistaan mielipidetutkimuksia**

että gallupissa haastateltiin tuhat henkeä. Minun keskusmalaista kielikorvaa se korvaan se vähän särähtää, itse sanoisin haastateltiin tuhatta henkilöä. Sitten toinen kysymys. Kun soitan täältä Lievestuoreelta. Onko tälle nimelle löydetty juuria? Olen joitakin selityksiä kuullu- kuullut ja aina viitataan saamelaiseen saamelaisiin juuriin. Onko tästä tietoa?

Toimittaja: Hyvä. Otetaan ensin tuo tuo tuota haastattelukysymys.

Asiantuntija: Nii, haastateltiin tuhat ihmistä kuulostaa kyllä oudolta ja ja sen totuusarvoa voisi kyllä vähän pohtia nimittäin jos voitai- jotta voitaisiin käyttää tällaista muotoa niin heidät on haastateltu niin ettei enää ole mitään tehtävissä eli työ on saatettu niin loppuun että heiltä ei enää mitään saa irti eli tuo on kokonaisobjektin luonnepiirre että että enää ei voida tätä työtä jatkaa pitemmälle ja ni- ilman muuta sillon on loogista sanoa että haastateltiin tuhatta ihmistä. Kyllä heiltä vielä jotain varmaan voisi senkin jälkeän kysyä.

Soittaja: Jaaha.

Asiantuntija: Niin.

Soittaja: Tältä se tu- ku- minustakin tuntuu hehe.

Asiantuntija: Mm. Minäkin olen ihmetellyt että miksi lehdet ovat ottaneet tämän tämän objektimuodon vaikka ei ei tuo verbin tekeminen ole sen luonteista että sitä edes koskaan voisi ajatella loppuunsaorittavaksi.

Soittaja: Nii.

Esimerkin 3 soittaja on hyvin tietoinen kielestä ja siitä, miten hän itse ilmaisisi asian: *haastateltiin tuhatta henkeä*. Asiantuntija lähinnä selittää, miksi soittajan käsitys asiasta on oikea.

Entä sitten asiantuntijoiden tieto kielestä? Ensinnäkin kullakin asiantuntijalla on oma erikoisalansa: kaikki eivät suinkaan ole sanaston tai nimistön asiantuntijoita, kielenhuollosta puhumattakaan. Toiseksi kielen asiantuntijuus on monenmoista: on eri asia kirjoittaa tutkimustekstiä kuin kolumni sanomalehteen. Asiantuntijuuden kuva vaihtelee sen mukaan, missä tilanteessa asiantuntija toimii.

Suomen kielen asiantuntijat ovat perinteisesti kirjoittaneet sanoma- ja aikakauslehtiin pakinoita ja kolumneja kielestä. Kutsun näitä kirjoituksia kielijutuiksi (Mäntynen, tulossa). Näiden tekstien kautta voi tarkastella sitä, millainen rooli asiantuntijalla on yleistajuisena kirjoittajana ja miten hän yleistajuistaa sitä näkemystä, jonka varassa asiantuntijan muu työ, esimerkiksi tutkimus, on. Samalla tulee näkyviin se, mitä pidetään kertomisen arvoisena. Aihepiiriltään lehtien kielijutut ovat pitkälti samankaltaisia kuin radio-ohjelmien kysymykset. Suuri osa lehtijutuista käsittelee sanastoa, nimistöä ja kielenhuoltoa. Onko niissä esiin tuleva tieto sitten erilaista kuin maallikoilla?

Asiantuntijat kirjoittavat sanoista, niiden merkityksistä ja alkuperistä hyvin seikkaperäisesti muun muassa vertailemalla eri murteita ja sukukieliä toisiinsa. Tällaisessa kirjoittelussa näkyy tutkittu tieto: Suomessa on vankka murteentutkimuksen ja toisaalta sanojen alkuperän tutkimus. Vaikka aihepiiri on sama kuin maallikoiden puheenvuoroissa, tieto on järjestynyttä ja suhteellisen perusteellista. Asiantuntijat eivät arvele, vaan selostavat ja selittävät ja rakentavat siten teksteihin tieteellistä vakuuttavuutta.

Kun asiantuntija kirjoittaa kielenhuollosta, hän tarttuu yleensä asioihin, jotka ovat osoittautuneet jollakin tavalla ongelmallisiksi. Tavallista on esimerkiksi oikoa

väärinkäsityksiä tai selostaa sitä, että kirjakieli on eri asia kuin puhuttu kieli. Asiantuntijoille kielenhuolto on kielijutuissa enemmän periaatteellinen kysymys kuin yksittäisiä ohjeita. Tämä onkin yksi seikka, jota maallikot ovat kritisoineet. Asiantuntijoiden tapa puhua siitä, että kielellisiä valintoja tehdään tilanteen mukaan, sen mukaan, mikä on sopivaa milloinkin, on usein ärsyttänyt. Sitä on pidetty liiallisena suvaitsevaisuutena. Asiantuntijalle tieto kielestä on kuitenkin tietoa kielen eri puolista: rakenteista, tilanteista ja teksteistä. Vaikka normitettua kirjakieltä pidetään usein kielen asiantuntijoiden tärkeimpänä yhteiskunnallisena tehtävänä, se on vain yksi osa heidän kielitietoaan.

Asiantuntijoiden tieto kielestä näkyy siinä, miten he kirjoittavat kielestä. Asiantuntijoille kieli ei ole vain sanoja, vaan ensisijaisesti rakenteita. Rakenteet ovat ne pölvät lainalaisuudet, jotka tekevät suomen kielestä juuri suomen kielen. Asiantuntija katsoo kieltä rakenteina, toistuvina kuvioina, joiden varassa kommunikoimme toistemme kanssa. Tämä ajatus kiteytyy seuraavassa katkelmassa Helsingin Sanomien Kieli-ikkunasta: ”Kieli tulisi pystyä näkemään sanoilta. Kielen ominta omaa ovat rakenteelliset piirteet, sen äänne-, muoto- ja lauseoppi.” (Hurta 2001.)

Keskeisin ero asiantuntijan ja maallikon tiedossa ja tietoisuudessa on se, että niin sanotuilla maallikoilla huomion kohteena ovat yleensä sanat ja niiden merkitys, asiantuntijoilla kohteet vaihtelevat, mutta tieto perustuu vertailuun ja kokonaisuuden tarkasteluun. Kun asiantuntija tarkastelee sanaa, hän tarkastelee sitä nimenomaan osana jotakin kokonaisuutta.

Lopuksi

Asiantuntijan ja maallikon tietoisuudessa kielestä on yksi kiinnostava piirre, jota käsittelen tässä lyhyesti. Kieli ja kielenkäyttö herättävät paljon tunteita: tämä

näkyy mielipidekirjoituksissa ja kuuluu radio-ohjelmissa erittäin selvästi. Tunteukset ovat pääosin kielteisiä: vierasperäiset sanat ärsyttävät, ruma kieli kuulostaa pahalta, jokin sana ei ole laisinkaan suomen kielen mukainen. Kielteisiä tunteuksia herättävät maallikoissa vieraat, muualta tulevat sanat, ja toisaalta erilaiset puhe- tavat ja murteellisuudet, kuten *hiihtään* ja *moi*. (Ks. Haakana & Mäntynen 2002.) Asiantuntija taas katsoo esimerkiksi vieraan kielen vaikutusta suhteessa siihen, millaista tuo vaikutus on aiemmin ollut, ja suhteessa suomen kielen rakenteeseen, jota yksittäiset sanat eivät muuta. Toisinaan asiantuntijat kuitenkin myötälälvät maallikoiden tunteita esimerkiksi radio-ohjelmissa.

Sille, että johonkin vieraaseen suhtaudutaan kielteisesti, löytyy analogioita muualta yhteiskunnasta. Olipa kyse sitten vieraasta kielestä, vieraasta ulkonäöstä tai vieraasta kulttuurista, herättää se ihmisissä ennakkoluuloja, pelkoja ja jopa vihaa. Vierasta pidetään lähestulkoon aina uhkana tutulle ja omalle. Viime kädessä kyse on suvaitsevaisuudesta — sekä kielellisestä että muusta. Äidinkieli on keskeinen osa ihmisen identiteettiä, ja kuten muussakin elämässä, suurempi tietoisuus siitä lisää myös suvaitsevaisuutta. Tutkimuksen ja asiantuntijoiden tehtävä on nimenomaan tarjota niitä näkökulmia, joilla ihmiset voivat tulla tietoisemmiksi kielestään — myös myönteisessä hengessä (vrt. Lappalainen 1997).

Millaisia ovat siis asiantuntijan ja maallikon tiedot kielestä? Asiantuntijan silmin suomen kielessä on toistuvia, sille ominaisia rakenteita ja käyttötapoja, maallikon silmin kieli koostuu ensisijaisesti sanoista. Kun puhutaan tiedosta, tulee helposti sellainen harha, että on olemassa oikeampi ja objektiivisempi asiantuntijan tieto kielestä, että asiantuntijat tietävät paremmin ja enemmän. Asiaa voi kuitenkin katsoa toisinkinpäin: asiantuntijan tieto on tietoisempaa ja näkyvämpää, se tulee näkyviin, koska näkyväksi tekeminen on

asiantuntijan tehtävä.

Niin sanotun maallikon tieto kielestä taas on piilevämpää ja usein korostetusti tuntemuksiin perustuvaa. Jos jokin ilmaus näyttää vieraalta tai kuulostaa rumalta, kyse on tuntemuksesta. Tuntemuksen ja tiedon välinen yhteys on kuitenkin olemassa: se, että näkee sanoja, on niiden tietämistä. Se että ne tuntuvat vieraalta, on niiden tuntemista. Ero tiedossa onkin ero siinä, miten ja mitä katsotaan – ja mitä nähdään. Sen näkee, minkä tietää.

Lähteet

Haakana, Markku – Mäntynen, Anne 2002: Rakas ärsyttävä äidinkieli. Kielestä kysyminen ja tunteet radion kieliohjelmissa. – Ilona Herlin, Jyrki Kalliokoski, Lari Kotilainen & Tiina Onikki-Rantajääskö (toim.), *Äidinkielen merkitykset* s. 287–311. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Hurta, Heikki 2001: Muuttuuko kieli, muuttuuko maailma? *Kieli-ikkuna Helsingin Sanomissa* 6.11.2001 s. B 9.

Lappalainen, Hanna 1997: Suomen kielen sairaus ei ole uusi ilmiö. *Mielipidekirjoitus Helsingin Sanomissa* 24.11.1997.

Mäntynen, Anne (tulossa): *Yleistajuiset kieli- ja kirjallisuudettut. Asiantuntija, kieli & tekstilaji*. Väitöskirjan käsikirjoitus. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

Sapir, Edward 1927 [1949]: The unconscious patterning of behavior in society. – David G. Mandelbaum (toim.), *Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality* s. 544–559. University of California Press, Berkeley.

Whorf, Benjamin Lee 1956: *Language, thought, and reality*. Selected writings of Benjamin Lee Whorf. Toim. John B. Carroll. The M.I.T Press, Cambridge, Massachusetts.

Alaviitteet

¹Tämä kirjoitus perustuu esitelmään, jonka pidin Nykysuomen seuran syyssemapäivänä 1.12.2001 Tampereella.

²Kaikki tässä kirjoituksessa esitetyt luvut perustuvat noin sadan kysymyksen otokseen (ks. Haakana & Mäntynen 2002).